

Аксіологічний поворот у психологічній персонології

УДК 159.923

Зіновія Карпенко

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ: ДОСВІД МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Реалізація холістичного підходу до визначення функцій теорії, типів раціональності, гносеологічних акцентів, детермінації, дослідницьких методів, знакових репрезентацій, результатів методологічної роботи тощо приводить до констатації аксіологічного повороту у психології особистості, що вимагає врахування принципу інтегральної суб'єктності і ціннісно-цільового трансцендування життя особи.

Ключові слова: аксіологічна психологія, гносеологія, детермінізм, методологія, особистість, суб'єктність, теорія, раціональність, холізм.

Лейтмотив пропонованої статті полягає в тому, що аксіологічна психологія є не просто авторською концепцією, своєрідним додатком до наявних психологічних, насамперед персонологічних теорій, вона – закономірний вислід рефлексії над основоположними засадами наукового пізнання, що характеризується дрейфом домінуючої сьогодні постнекласичної раціональності до універсалістського (постпостмодерністського) світорозуміння і людинознавства.

Почнімо з усталеного визначення теорії як системи узагальненого достовірного знання про частину реальності (предмет теорії), яка описує, пояснює і передбачає функціонування певної сукупності її складників.

Три названі функції теорії логічно несуперечливо співвідносяться із трьома типами раціональності (за В.С. Стьопіним). Так, класичний тип раціональності «експлуатує» передусім прогностичну функцію теорії, оскільки зацікавлений в отриманні достовірного об'єктивного знання, тобто незалежного від суб'єкта пізнання і можливого впливу на результат пізнання його методичних засобів і процедур. Існує віра у могутність дослідника, його прозорість щодо самого себе, віра в те, що істина єдина і, в принципі, досяжна. Тому експлікація повторюваних причинно-наслідкових зв'язків і на їх основі здійснення передбачення щодо неминучості появи певних рис, подій, вчинків і т. д. стає також завданням і природничо-орієнтованої психології (Тут і далі див. наведену в кінці статті структурно-логічну схему).

Некласичний тип раціональності акцентує неоднозначну роль методу, умов емпіричного дослідження, що здатні релятивізувати досліджувані феномени, перетворити «тверді» факти на «податливі» версії,

тлумачення. Отже, істина тут уже не уявляється як єдина, а твердиться про можливість кількох пояснень.

Постнекласична раціональність проблематизує самого суб'єкта, резонно допускаючи суб'єктивні спотворення вже на самому початку наукового дослідження. Не секрет, що появою різноманітних теорій особистості і психотерапевтичних систем ми завдячуємо походженню, умовам виховання та іншим біографічним чинникам видатних персонологів, їхнім суб'єктивним уподобанням, цінностям і навіть фобіям та комплексам. Ця гносеологічна ситуація перетворює процес знаходження істини на таке собі факультативне заняття. Отримання внутрішньо несуперечливого, попри це безумовно тенденційного, ціннісно спричиненого опису (інтерпретації) стає пріоритетною метою дослідників, наприклад, у культурній психології.

З огляду на відзначені функції теорії, скорельовані з відповідними типами раціональності й акцентованими гносеологічними установками логічно впливають і типи детермінації та пріоритетні методи науково-психологічного дослідження: каузальний (механістичний, лінійний) детермінізм класичної психології в її біхевіоральному чи біогенетично зумовленому варіанті, провідні методи – об'єктивне спостереження й експеримент; ймовірнісний (стохастичний) детермінізм некласичної, гуманітарно зорієнтованої психології (насамперед – численні психодинамічні теорії), провідний метод – герменевтика; телеологічний детермінізм феноменологічних та екзистенціалістських теорій особистості тощо, провідний метод – феноменологічний.

Зазначені типи детермінації та методичні засоби, за допомогою яких вдається експлікувати сутнісні властивості і взаємозв'язки психічних явищ, представлені такими результатами методологічної роботи, як закони і закономірності психічного життя (відповідь на запитання *чому?, звідки і куди?*), механізми функціонування психіки (відповідь на запитання *як?, яким чином?*) і досвід як персональний феномен (відповідь на запитання *у чому, власне, суть?, що це є?*).

Досі ми реставрували відомий методологічний ландшафт, на якому здавна імпліцитно існувала аксіологічна психологія як така, що вивчає різноманітні вияви ціннісно-сислової сфери особи: мотиваційні (суб'єктивні, психічні, смисложиттєві) ставлення, диспозиційні утворення (соціальні установки, ціннісні орієнтації, спрямованість інтересів), спонукальні чинники (потреби, інстинкти, ідеали, особистісні цінності), емоційно-ціннісні характеристики процесу переживання, ефекти самовизначення і розгортання вчинкової активності суб'єкта тощо. Психологічні теорії так чи інакше описували, пояснювали й прогнозували поведінку людини, беручи до уваги ці особливі аксіопсихічні феномени або аксіологічні аспекти психічних явищ, ціннісною характеристикою яких зазвичай нехтували, наприклад, в диференціальній психології.

У своїх публікаціях ми стверджуємо, що означений методологічний ландшафт психологічної науки неповний, оскільки не репрезентує

цілісного світогляду людини у мислено досяжних горизонтах її чину. По-перше, нікуди не зникли і продовжують функціонувати так звані імпліцитні теорії особистості пересічних людей, що не залежить від їх освітнього рівня, ірраціональні настановлення, забобони, підсвідома духовність, колективне несвідоме і т. д. Це дозволяє говорити про, скажімо, міфологічну раціональність, що базується на синкретичному досвіді світовідчування і взаємному суб'єкт-об'єктному відображенні (дублюванні), а не розмежуванні, як у класичній схемі наукового дослідження. Цей символічний тип детермінації з самого початку представляє людину, буттєво занурену в олюднену семантичну реальність природного світу, «методом» пізнання якої є езотеричні культури, а пояснювальною метафорою – піктограма. Отже, функції теорії повинні бути доповнені рефлексією апріорних психічних здатностей особи як суб'єкта пізнання, діяльності, спілкування.

По-друге, можлива добудова методологічного ландшафту психології не тільки «знизу» (на схемі – зліва), а й «зверху» (на схемі – справа). Переконана, на часі розбудова психологічної науки на засадах холастрічного детермінізму (інтегрального холізму), який визнає взаємну (кругову) зумовленість суб'єкта, метода, об'єкта пізнання, просторовою моделлю якого є сферична запакованість одних рівнів буття людини іншими («матрійка»). Сферична репрезентація універсального типу раціональності несуперечливим чином уміщає всі відзначені типи детермінації у вигляді мереж, картографій, ланцюжка подій до міжрівневих переходів, що пояснюється принципом самоорганізації в синергетиці, діалектичним законом переходу кількості в якість, метафора – «сходи».

Інтегральний смисловий резонанс однотипних психічних явищ, що одночасно (синхронно) і паралельно (в топічному вимірі) співіснують можливо схопити за допомогою методу смислової редукації (сутнісного аналізу) й ампліфікації (розширення ціннісно-смислової свідомості особи). Таким чином, функції теорії слід доповнити проектуванням віртуальних (бажаних, належних) сфер життєздійснення людини, а до результатів методологічної роботи віднести психотехнічні розробки з оптимізації функціонування виокремлених рівнів та гармонізації міжрівневих взаємозв'язків.

Загальнометодологічна палітра критеріїв і показників історичного поступу психологічної науки диктує холістичний підхід до теоретичного моделювання тих модусів досліджуваної реальності, які охоплюють засяг від дорефлексивного синкретичного досвіду світовідчування, онтичних (апостеріорних) зв'язків, через вивчення дійсних онтологічних структур і до апріорної (іманентної) онтології, закінчуючи відзначеним вище смисловим резонансом психічних явищ, себто – аксіосферою.

Насиченню цих модусів досліджуваної психічної реальності і присвячена наша наукова робота щонайменше 15 останніх років. Коротко. Логічним каркасом дослідницької концепції стали уявлення про особистий аксіогенез як цілісний процес розвитку ціннісно-смислової сфери людини, наділеної відповідними психосоматичними, психоментальними

ми, соціокультурними і духовно-трансцендентними інтенціями та здатностями.

Аксіогенез особи являє собою розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди (рівні, синхронізовані сенсоцільовим чином) з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини.

Суб'єктом аксіогенезу є особа, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей, до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.).

Розвиток ціннісно-сислової сфери особистості пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі в континуумі: 1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлекторного налаштування (суб'єктна здатність «передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я); 2) моносуб'єкта (власне суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), який здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і культурними стандартами, домінують прагматичні цінності. Адаптивна, нормовідповідна активність моносуб'єкта забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку; 3) полісуб'єкта чи особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, керованої імперативом моральної свідомості – сумлінням або інстанцією «мушу» («варто») і спрямованою на цінність добра для інших; 4) метасуб'єкта як індивідуальності, що репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках у культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» («смію») і забезпечує досягнення індивідуального інноваційного ефекту, оцінюваного за естетичними канонами прекрасного; 5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з притаманною їй супердиспозицією «благо» як результату розуміння смислу існування конкретно-го у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю»).

У фокусі наших теперішніх студій перебувають фундаментальні і прикладні технологічні розробки, робота над валідацією і стандартизацією психодіагностичних методик. Друга частина запропонованої схеми містить перелік авторських напрацювань у царині практичної психодіагностики, технологічних і психотехнічних інновацій. До перших належать так звані «об'єктивні» методики: діагностика вад особистісного розвитку дітей (ДВОР), заснована на експертній оцінці, визначення рангу і взаємозв'язку особистих цінностей і суб'єктних здатностей, анкета естетичного сприймання художнього твору; психосемантичні методики:

визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту, виявлення екзистенційних уявлень особи, встановлення здібностей до підприємницької діяльності; «суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи, проєктивна методика на визначення рівнів розвитку імажинативної діяльності дошкільників. До других належить аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності на підставі визначення вітакультурного потенціалу українських паремій та виокремлення архетипних підстав феномену зради, експресивна психотехніка для дітей (психогімнастичні вправи, етюди, рольові ігри, драматизації, елементи креативної психотерапії тощо), телеологічна модель тлумачення сновидінь й експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій; використання аксіопсихотерапії в індивідуальному консультуванні, сценарій групової роботи з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хронотопу людини, керівництво розробкою цільових програм групових тренінгів і т. д. Лакуни у схемі свідчать про ще не реалізований потенціал діагностико-психотехнічної роботи і перспективу майбутніх аксіопсихологічних студій у персонології.

Функції теорії

РЕФЛЕКСІЯ	ПРОГНОЗ	ПОЯСНЕННЯ (тлумачення)	ОПИС (інтерпретація)	ПРОЕКТУ- ВАННЯ
-----------	---------	---------------------------	-------------------------	-------------------

Тип раціональності

МІФОЛОГІЧ- НИЙ	КЛАСИЧНИЙ	НЕКЛАСИЧНИЙ	ПОСТНЕКЛА- СИЧНИЙ	УНІВЕРСАЛЬ- НИЙ
-------------------	-----------	-------------	----------------------	--------------------

Гносеологічні акценти

S – O	S – M – O	S – M – O	S – M – O	
-------	-----------	-----------	-----------	---

Тип детермінації

СИМВОЛІЧ- НИЙ	КАУЗАЛЬНИЙ	ІМОВІРНІСНИЙ	ТЕЛЕОЛОГІЧ- НИЙ	ХОЛІСТИЧ- НИЙ
------------------	------------	--------------	--------------------	------------------

Методи

ЕЗОТЕРИЧНІ КУЛЬТИ	ЕКСПЕРИ- МЕНТ та ін.	ГЕРМЕНЕВТИКА	ФЕНОМЕНО- ЛОГІЯ	РЕДУКЦІЯ й АМПЛІФІКА- ЦІЯ
----------------------	-------------------------	--------------	--------------------	---------------------------------

Вид просторової моделі (метафори)

ПІКТО- ГРАМА	ЛІНІЯ (ланцюг, сходи)	КАРТА (сегментація)	МЕРЕЖА (ризом)	СФЕРА (матрійка)
-----------------	--------------------------	------------------------	-------------------	---------------------

Результати методологічної роботи

Значущі ПЕРЕЖИ- ВАННЯ	ЗАКОНИ пси- хічного життя	МЕХАНІЗМИ функціонування психіки	ДОСВІД як персональний феномен	ПСИХО- ТЕХНІКА як система саморегуляції
-----------------------------	------------------------------	--	--------------------------------------	--

Модуси досліджуваної реальності

синкретичний ДОСВІД сві- товідчуження	ОНТИЧНІ (апостеріорні) ЗВ'ЯЗКИ	ДІЙСНІ ОНТОЛОГІЧНІ СТРУКТУРИ	АПРІОРНА (іма- нентна) ОНТОЛОГІЯ	Інтегральний СМИСЛОВИЙ РЕЗОНАНС психічних явищ
---	--------------------------------------	------------------------------------	--	---

<i>Рівні суб'єктності</i>				
ВІДНОСНИЙ S	МОНО-S	ПОЛІ-S	МЕТА-S	АБСОЛЮТНИЙ S
<i>Персоналогічні проєкції</i>				
ІНДИВІД	Власне СУБ'ЄКТ	ОСОБИСТІТЬ	ІНДИВІДУАЛЬ-НІСТЬ	УНІВЕРСАЛЬ-НІСТЬ
<i>Провідні цінності</i>				
ВІТАЛЬНІ	ПРАГМАТИЧНІ	МОРАЛЬНІ	ЕСТЕТИЧНІ	ДУХОВНІ
<i>Суб'єктні здатності до персонального аксіогенезу</i>				
«ПЕРЕДЧУ-ВАЮ»	«ТРЕБА»	«МУШУ» («вар-то»)	«БУДУ» («смію»)	«ПРИЙМАЮ»

Авторські напрацювання в царині практичної психодіагностики

	«Об'єктивні» методики: методика ДВОР – експертна оцінка; рангування і взаємозв'язок особистих цінностей і суб'єктних здатностей; анкета естетичного сприймання художнього твору.	Психосемантичні методики: визначення невротичних тенденцій ціннісного змісту; виявлення екзистенційних уявлень особи; встановлення здібностей до підприємницької діяльності.	«Суб'єктивні» методики: рефлексивне інтерв'ю на визначення автентичності особи; визначення рівнів розвитку імаจินативної діяльності дошкільників (проективна методика).	
--	--	--	---	--

Технологічні і психотехнічні інновації

Аксіопсихологічна реконструкція соціетальних феноменів української ментальності: вітакультурного потенціалу українських паремій; архетипних підстав феномену зради в українській ментальності.	Експресивна психотехніка для дітей: психогімнастика, рольова гра, драматизація, елементи креативної психотерапії тощо.	Участь у розробці цільових програм групових тренінгів (спільно зі: Сметаняком В.І., Корміло О.М., Когусяк Н.М., Радчук Г.К., Назарук Н.В.)	Телеологічна модель тлумачення сновидінь. Експлікація перинатальних сюжетів в українському поетичному авангарді та їх ціннісних акцентуацій.	Аксіопсихотерапія поезією в індивідуальному консультуванні. Групова робота з аксіопсихологічної реконструкції цілісного хронотопу людини.
--	--	--	--	---

1. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / З.С. Карпенко. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 220 с.
2. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики / З.С. Карпенко. – К.: РУТА, 2001. – 160 с.
3. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.